

4. A holttest eltávolítása és a lélek felkészítése a túlvilági életre

(Átmeneti rítusok és analógiás mágia)

„Ha van érzéki test, van lelki test is”
(I Kor 15,44)

4.1. A HALOTT LELKE A TEMETÉSIG

„Mí gel nem temetik, a lelke hon van.”
(Franku Magda, sz.1936. Diószény)

A vizsgált moldvai és a Baranya megyei falvakban élők körében az a hiedelemképzet él, hogy a halál után a testből kiszálló lélek a temetésig még a holttest közelében, így az élők közvetlen környezetében marad. Pusztinában úgy fogalmazzák, hogy *„a lélek temetésig az ajtónál a sarokba őrzi a testet”*, Klézsében *„velünk van, csak nem látjuk”*, Lészpeden *„három napig jó haza”*. Diószényben, Lábnikban és Magyarfaluban a halál beálltát követően a halottal szemközti sarokban, a falra egy darab fehér vásznat tesznek, amit a lábnikiak *„angyalvászón”*-nak, a másik két faluban *„lélekvászón”*-nak neveznek. Az említett falvakban élők hite szerint a lélek a falra akasztott vásznon ül a temetésig. A következő visszaemlékezés a lélek tartózkodási helyén kívül a lélek látható formájáról is vall: *„Mikor meghalt a nagypapám, szoktunk tűzni ki ilyen angyalvásznot. Kitűztük oda az észrére, mer meg vót halva a nagypapám. A macska oda akart átugrani, ahol az angyalvászón vót, szökött vóna át. Még folyt a virasztás, még a kántor ott vót. (...) Mondtam neki, hogy: »Keresztapó – mer egyik testvéremet keresztelte –, keresztapó jöjjön, nézze meg, a macska mit csinál!« Azt mondta: »Zavarjátok ki a macskát, mer látja a lelket ott. A lélek olyan, mint egy madár, azt látja a macska.« Nem lehet látni a lelket. Tudja ki lehet lássa? A macska, a kutya, az állat láthatja.”* (L.–Ek./L.M./1910.). Magyarfaluban a lélekvászón nem csak tartózkodási helye a léleknek, hanem a jelenlevők védelmét is szolgálja: *„Aszongyák, hogy a lelke, van téve egy kendező, akkor felszáll oda, s ha nem, akit éri, abba menen bele, más lélekbe. Más lélekbe es belemenen.”* (Mf./Gy.Gy.R./ 1916.). A temetésig a házban tartózkodó lélek miatt különböző eljárások és tilalmak óvják a hozzátartozókat: a lélek számára, a lélekvászón falra akasztásával, helyet biztosítanak; a féltős embert a halottal érintkező anyaggal megfüstölik, hogy a közvetett érintkezés révén védett legyen; a házban nem szabad elaludni.

Ahogyan LÁSZLÓ Gyula a honfoglaló magyarok lélekhitével kapcsolatban leírja, hogy nem szabad elaludni addig, ameddig a holttest a házban van, mert az alvás közben kiröppenő szabadlélek helyére költözik a halott házban tartózkodó lelke³⁹, ugyanúgy figyelmeztet Magyarfaluban Gyurka György Rozália a veszélyre, miszerint a halott lelke élő ember testébe is beköltözhet.

A test közelében maradó lélekre rendkívüli jelenségek is utalnak, amelyeket gyakran tapasztalnak a hozzátartozók a temetésig. A pusztinai visszaemlékezések különböző furcsa zajokról, hirtelen feltámadó szélsüvítésről, vagy az imádkozók kezéből láthatatlan erő által kitépelt rózsafüzérekéről szólnak. Lészpeden előjelként a tényérok összezőrrenését emlegették. Egy széles körben ismert tilalom miatt a halottas háznál temetésig nem söpörnek: „a lelkít ne zavarják ki”, „kisöpörnénk a halottakat”. A három Baranya megyei faluban az 1960-as években felépültek a halottasházak, ezt követően az otthon meghaltakat is a temető halottasházában kellett felravatalozni. A holttest házból történő elvitele ellenére a söprés tilalma változatlanul megmaradt, mert „a lelke akkor is odajön, ahonnan kihalt, ahol a közelvalói vannak”. Hasonló vélekedés miatt Pusztinában napjainkban is tapasztalható, hogy bizonyos szokáscelekvéseket nem csak a halottas háznál, hanem az elhunyt közeli rokonainak házában is elvégeznek, mivel számítanak a lélek megjelenésére. A többi faluhoz hasonlóan a halott fejéhez Pusztinában is tesznek egy pohár vizet, hogy „igyék a lélek”, de az is előkészít egy pohár vizet a lélek számára, aki közeli rokonként távolabb lakik, és számít a lélek megjelenésére. Az elbeszélők kitérnek arra a megfigyelésükre is, hogy három nap alatt „kiapad az a víz”, ha pedig marad a pohárban, azt ugyanúgy félreeső helyre öntik, mint a mosdatásnál használt vizet. Pusztinában vannak olyan családok, ahol a temetés napjáig a halott részére is készítenek egy külön asztalra ételt és italt, mert „három napig jár ott a lelke, legyen neki”, de nem mondható el, hogy ez jellemző lenne az egész falu szokásrendszerére.

Magyarfaluban 1993-ban olyan családdal beszélgettem, amelyben a moldvai csángó, római katolikus családtagokkal élt egy fiatal, Bukarest mellől származó, ortodox vallású fiatalasszony. Beszélgetésünk közben számára a férje fordította magyarról románra mindazt, amiről a többi családtaggal beszélgettem. Amikor arról volt szó, hogy hol van a halott lelke temetésig, és miként látják el, a fiatalasszony is bekapcsolódott a beszélgetésbe. Az általa elmondottakat anyósa tolmácsolta: „Lelke van a tükkörbe, mi van fölötte, ezér tesznek a tükkörre egy nagy kendőt, egy gyertyát, egy kanna vizet. Tükkör alatt van egy padocska, s oda tesznek neki le vizet. Tesznek a kannácska mellé egy tánygyért pujlisztvoel. Hallja, mit mond?

³⁹ László 1944. 492.

Három napra az víz le van apadva, kicsibb, arról ismerik meg, hogy visszajárt a hót. S abból a lisztből van véve egy kicsi. Mikor meghótt a gyermek, Bukarestbe es tette a vizet s lisztet, majd hozták ide eltemetni. Vótak Bukarestbe, s aztán úgy hozták, hogy itt eltemetik. Ó es tett, s kiivódott a víz. Lisztet es, s nyom ott vót benne; kannát es tett s kifogyott. Mikor a kórházba hal meg s hozzák haza, akkor teszik fel a küszöbre [az ablakpárkányra] azt a lisztet a tánygyérvál, s a vizet. Harmadik este kezdik ismerni meg, hogy kiveszett abból a vízből s lisztből. Három nap mútt lássák meg azt, addig váltsák, s utóbb meglássák, hogy járt.” (Mf./J.M./ 1970.).

4.2. HALOTTNÉZŐ, VIRRASZTÓ

„...a ház kapuja nyitva van addig,
míg ott a hót. Akarki bemehet akkor.”
(Kiss Magdolna, sz. 1960. Pusztina)

A holttest felkészítését követően a faluközösség tagjai a temetéssel bezároán búcsút vehetnek az elhunyttól. A halottnéző és a virrasztás mozzanatai az elhunytól való elbúcsúzás lehetőségét biztosítják. A haláltól a temetésig terjedő időszakhoz kötődő szokásrendszer kettős szerepet tölt be: az átmeneti rítusok révén a holttest eltávolítását, valamint analógiás mágián keresztül a lélek ellátását és a túlvilági életre való felkészítését szolgálja.

A faluközösség tagjainak a halottól történő búcsúzása a nappali halottnézőben, az éjszakai virrasztáson, valamint a temetésen és a halotti torban történik. Az említett eseményeken való részvétellel a közösség mintegy osztozik a család veszteségében, és az együttérzés kifejezése mellett, a halott körüli teendőkben nyújtott tényleges segítséggel a családra nehezedő terheken is enyhít. A közösség azon tagjait, akik részt vesznek a halottnézőn, a virrasztáson Pusztinában „*vigasztalóknak*” nevezik, ami találoán fejezi ki a halottas háznál megjelenők által a gyászoló családnak nyújtott lelki és valós segítséget.

Azok a falubeli ismerősök, „*idegenek*”, akiket rokonsági kapcsolat nem fűz az elhunythoz, a nappali órákban tartott halottnézőbe mennek el. Rajtuk kívül nappal a faluban távolabb élő hozzátartozók, rokonok, valamint szomszédok is elmennek a halottas házhoz, de ők elsősorban a temetéssel kapcsolatos tennivalókban segítenek. Bárki is érkezék a halottas házhoz, „*Dicsértessék a Jézus Krisztus! Isten bocsássa bűneit!*” köszönéssel lép a ravatalhoz, amit az ott levők „*Bocsássa Isten!*” köszönéssel fogadnak. Ezt követően az újonnan érkező elmond egy Miatyánkot, egy Üdvözlégly Máriaát, majd leül a fal mellett sorba rakott székek egyikére. A halottnéző-

be érkező nem marad sokáig, általában félóra múlva elmegy. Nappal a falubeliek folyamatosan érkeznek, néhányan mindíg vannak a halott mellett.

A virrasztásra sötétedéskor gyülekeznek a házassági rokonsághoz tartozó sógorok, a választási rokonsághoz tartozó komák, a vérrokonok, valamint a szomszédság. A szobába belépő annál a kis asztalnál imádkozik a halottért, amire a háziak egy égő gyertyát, egy pohárban szentelt vizet és egy kis ágacskát tettek. Ezzel az imádkozó megszenteli a halottat. Az imádságot követően a szobában vagy valamelyik külső helyiségben leülve csendben, vagy halkán beszélgetve várják az előénekes asszonyt, illetve a deákat. Magyarfaluban újabb szokás szerint a halotti torhoz szükséges tojáshoz, lisztet, a tehetősebbek tyúkot visznek, amit „*Isten nébe adunk a háziaknak, ők Isten nébe adják a toron.*” A pusztinai, a klézsei és a lészpedi virrasztáson régebben a deák vagy az előénekes asszony vezetésével mindkét éjszaka, Lábnyiban, Diószényben és Magyarfaluban a temetés előtti éjszaka „*zsoltároztak*”. A zsoltározás alatt a ravatalt a rokonsági kapcsolattól függően állják körül: a fejénél két oldalt a legközelebbi hozzátartozók, a halott özvegye, majd a gyerekei, mellettük az unokák, s ha van hely még a ravatal mellett, a halott lábainál az unokatestvérek állnak. A távolabbi rokonok, szomszédok a közelebbi rokonok mögött állnak ugyanúgy (ti. fejrésztől a lábíg), a kapcsolat erősségétől függően. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, K. KOVÁCS László kutatásaira hivatkozva állapította meg, hogy a ravatal körülállásának rendjét a nemmel és a vérségi kapcsolattal összefüggő vagyoni öröklődés szokásjoga határozza meg.⁴⁰

A deák vezette közös imádkozás és éneklés legtöbb egy órán át tart, ezt követően a deák elmegy, majd a résztvevők többsége is hazamegy éjfél körül. Az elmenőknek mindig adnak egy pohár pálinkát vagy bort, amit megköszönnek: „*Isten fizesse, Isten juttasson részt belőle a hótának!*”, majd elfogyasztása előtt pár cseppet a földre csepegtetnek belőle „*a hót részire*”. Az Egyházaskozáron élő Moldvából áttelepültek az 1980-as évek végéig szülőfalujuk hagyományainak megfelelően virrasztottak, annak ellenére, hogy a halott a temető halottasházában volt felravatalozva. Egyházaskozáron a Magyarfaluból származó Ládás Istvánné, Szárászon a diószényi születésű Benke Jánosné volt az előénekes asszony. Az általuk vezetett virrasztásokon a közös éneklés és imádság után ételt és italt adtak Isten nevében a résztvevőknek.

Éjfél után a hazamenők helyett gyakran érkeznek újabb résztvevők ügyelve arra, hogy lehetőleg mentesítsék a közvetlen hozzátartozókat a ravatal melletti, hajnalig tartó virrasztástól. Több elbeszélésben kitértek arra, hogy eltérően a románok körében ismeretes eljárástól, mely szerint

⁴⁰ Tárkány Szűcs 1981.187–188.

éjszakára magára hagyják a halottat, a katolikus csángók egész éjjel mellette vannak, nem hagyják egyedül. Éjfél után a virrasztás menete kötetlenebb: hajnalig beszélgetnek, olykor viccelődnek. Magyarfaluban külön megemlégtették, hogy falujukban a megszokottnál is több a tréfálkozás a virrasztók körében. A Baranya megyében élő, Magyarfaluból származók is emlékeztek viccelődésekre, olykor durva tréfákra: *„Elmentünk, énekelünk, imádkoztunk. Aztán mikor beleuntunk az imába, csináltunk ilyen vicceket es. Vettünk ilyen zacskót, tettünk bele hamut, azt ha valakit látunk, hogy elaludt, akkor azt a zacskót odavarrta a ruvájára. Azt amikor felkelt, ment a zacskó utána. így vicceltünk, azt nem lehet mindig siratni, imádkozni. Éjjel nem es lehet siratni, csak nappal. Egy asszonynak meg szépecskén kikötöttük a lábát az ágy lábához madzagval. Mikor hirtelen felkelt, hogy induljon, akkor megbotlott, elesett, mind neveltük.”* (Mf.-Ek./Gy.R./1913.).

Más esetben, ugyancsak Magyarfaluban, egy alkalommal éjfél után a halott kezeire kötöttek madzagot, és azután felébresztették az alvókat. Az ébredést követően megrántották a madzagot, aminek következtében a halott kezei felemelkedtek, olyan riadalmat okozva, hogy többen kiszaladtak. A virrasztás tréfás mozzanatait Magyarfaluban azzal indokolják, hogy *„abban vigasztalják, amelyek megvannak, hogy ne gondoljanak a halottra [fájdalomra]”*.

Az utóbbi másfél évtizedben falként eltérő módon, a helyi plébános akaratától függően, jelentős változások történtek a virrasztásban a korábbi hagyományokhoz képest. Pusztinában a római katolikus hívők éveken keresztül kérték a római katolikus plébánost, hogy engedélyezze a deáknak a magyar nyelvű zsolnározást, de ha ezt nem is teheti, legalább egy magyar nyelvű imádságot. Volt olyan eset, amikor a románul nem is beszélő idős ember még életében kérte, hogy a ravatalánál csak egyetlenegy magyarul elmondott Miatyánk hangozzék el: *„Pénzt es adtunk a deáknak, a pénzt elvette, az imádságot románul elmondta és elment.”* Az 1990-es évek elejére annyira megromlott a falu népe és a plébános közötti kapcsolat, hogy emiatt az egyház számára bevételi forrást jelentő házszentelésre többen nem engedték be a plébánost a házukba. Ellenlépésként a plébános kiprédikálta a szembeszegülőket, és megtagadta tőlük a gyónás szentségét. Nem sokkal ezt követően magyarországi katolikus pap járt a községben, akit az egyik falubeli elhívott a házához, ahol a pap szentmisét tartott az udvaron, és meggyóntatta a híveket. Újabb ellenlépésként a plébános megtagadta a halottakért való hagyományos harangozást, és nem engedte a deákot a virrasztásra zsolnározni. Az ellentétek olyannyira kiéleződtek, hogy a plébános kilátásba helyezte a halottak eltemetésének megtagadását. Erre azért nem került sor, mert a falu részéről nem következett be újabb ellenlépés a deák virrasztásról való eltiltása miatt. Hiányát, a ki-

alakult helyzethez igazodva, sajátosan pótolták. A faluban éltek olyan idősebb asszonyok, akik ismerték azokat az imádságokat és halottas énekeket, amelyek elmondására, illetve éneklésére virrasztáson kerül(het)et sor. A falubeliek egyre gyakrabban hívták el a virrasztásra az említett idős asszonyokat, s közreműködésükkel egyre többször, a régi hagyományokhoz hasonlóan, minden este magyar nyelven zoltároztak a halott mellett. A plébános felismerte, hogy eredeti céljával ellentétes hatást ért el, és ezért újabb lépésre szánta el magát: a deákat visszahelyezte a virrasztáson teljesített szolgálatába, de csak a temetést megelőző estére, és utasította, hogy csakis románul és nagyon rövid ideig imádkozhat. Kihangsúlyozta azt is, hogy a falubeli előénekes asszonyok nem vezethetnek zoltározást. A meglepő fordulatot követően új helyzet alakult ki. A deák jelen volt, de érkezését követően fél óra sem telt el, és távozott. Magyar nyelvű imádság és ének nem hangzott el, és éjfélig még nagyon sok idő volt, amit korábban zoltározással töltöttek.

A helyzetet Nyisztor Péterné oldotta meg, aki jól ismerte a zoltározás imádságait és halottas énekeit. A történetekre így emlékezett vissza: *„A páter a deákat visszatette a halottaknál, hogy zoltározzék, de csak a deákat. Mi ne menjünk ilyen privátok, csak ő, magyar szó ne lejen. Csak azért tette vissza a püspök es, hogy magyar szó ne hallatszódjék, csak deák. Csak kicsit az olvasót elkerülte, aztán ment es el. A háziak, a fiai mondták, csak ennyi? Hétkor már elment. Mi mentünk akkor oda, s ő ment el. Hét órakor, ilyen hamar elvégzette? Bémegyünk, a fiacskája leült, s búsúlni kezdte. Víttek oda orgonát es, hogy nyomja meg s énekeljen, de nem es nyúlt héjzá. Ő az olvasót elkerülte, s nem es énekelt, met neki úgy mondták. Parancsa vót, hogy csak az olvasót kerülje el, s kész. Fiacskája akart megfizetni, hogy énekeljen, de úgyse. Pap megtudja, hogy parát kért, őt kivetí. A pap amennyit mondott, ő annyit végez, elment. Akkor leültek s terekedni kezdtek, mit csinálnak regvelig a hót mellett, zsivatoljanak hétkortól este? Bár tizenegy után lenne, met régen úgy vót. Imádkoztak háromszor a deák, akkor megmúlta a tizenegyet. Akkor aztán nem maradt sok regvelig, kicsibben maradtok es, ha még imádkoztak, vaj nem imádkoztak, de kicsibb idő vót aztán. Most hétkor elment? Mit csinál a világ, ő akkor gyúlt oda. Akkor törvényezni kezdtek, mit csináljanak, mit csináljanak. Én es mondom: »Mét nem hittátok el (...), neki van orgonája.« Mind törvénykedtek ott, s azt mondta egy fehérmép, met annyi vót az esze: »Mit csináljunk na, ha nem lehet, nem lehet, a pap megmondta.« Én úgy megharagudtam, met arra ment, nehogy magyarul elkezdjünk valamit. Mondom, hogy: »Mit mondtál magad?!« Mondta, hogy: »Nem lehet, így mondta a pap.« »Mit nem lehet?!«, kérdem, s el es kezdtem, vettem az éneket magyarul, el es kezdtem énekelni, zótározni. Akkor a fiacskája es azt mondta: »Kezd el Ilana!«, s el es kezdtem. Megmutattam a papnak, hogy el merem kezdeni. »Mit mondsz*

magad, nem lehe?! Még itt es félek én mondani, az én házamba, még itt es parancsol; a templomba parancsol, még itt es parancsol, az én házamba?« Fiacskája es mondta, kérte, hogy minden este menjek el héjzájuk, s imádkozzak, zsoltározak. Aztán vót egy más halott es, oda es elmentem, ott es végzettem, hadd el, aztán hallja meg a pap. Jöjjön, vágja el a nyakamat, ha nem lehet. Aztán énekeltem ott négy este. Másik halottakhoz es elmentem, szerették az öregasszonyok, mondták megfizetik előre, ha meghalnak, hozzájuk es menjek el. S ha én meghalok elébb, nekem ki énekel? Aztán vártuk, hogy má mi lesz, de nem prédikált ki. Fiacskái meggondoloztak másnap, hogy vétettünk, hátha nem temeti el. Elmentek, megkérdezték a pátért, de nem mondott semmit. Mit mondhatott vóna? A deáknak mondhatja, de hogy szólhatná, hogy mi magyarul magunknak nem lehet, csak verik a vizet. Hát látom én a televízóba, hogy mennyi nép, mennyi nyelven, mind az ő nyelvön beszélget, Isten érti mindeniket. Mondtam ott es az asszonyoknak, hogy rományul es szeretem, met az es imádság, de akkor magyarul mét nem? Vótak öreg fehérnépek, úgy megköszönték, hogy imádkoztam ott.” (P./Ny.P./1927.).

A Nyisztor Péterné által vezetett zsoltározáson 1992-ben, halottak napján magam is részt vehettem. A zsoltározás rendjének megfelelő énekeket és imádságokat kezében tartott füzetből vezette, amelybe a szövegek magyar nyelven, de a román ábécé betűivel voltak leírva. Kérdésemre Ilona néni elmondta, hogy tudja a szövegeket kívülről, de azért nézi a füzetet, hogy véletlenül se térjen el egyetlen szóval sem a szövegtől, illetve a sorrendtől, „tanulja meg a világ úgy ahogy kell, ha nem leszek, tudják”. A zsoltározáson mondott imák és énekek sorrendjét, valamint egyes énekek szövegét már fiatalabb korában is ismerte. Sokat tanult az „öreg deáktól”, akinek zsoltározását egyszer, évekkorábban magnetofonra rögzítették. Ezt a felvételt elkérte, lánya segítségével lejegyezte, majd megtanulta. Sokat tanult anyatársától, aki szintén Pusztinában él. Magyarországi útjain, az Ónfalva melletti Szitáson élő idős asszonyokkal találkozva, tőlük is tanult búcsús és halottas énekeket. A frumószai búcsúban elkérték, az ugyancsak szitási Jancsi Ilona dalosfüzetét, amit szintén lánya, Nyisztor Tinka másolt át. Nyisztor Péterné Pusztinában, azt követően, hogy évekkorábban a helyi plébános az irányba tett lépéseket, hogy a magyar ének és imádság kívánsága is kivesszen a faluból, a több forrásból származó halottas énekeket füzetében rögzítve, mindig azonos rend szerint előadva, magyar nyelven vezet a virrasztásokon és halottak estéjén a zsoltározást.

László Istvánné zsoltározást vezetve szintén magyarul imádkozik és énekel. Az általa ismert három halottas ének mellett ismeri a rózsafüzér felajánlás szövegét is: „Szent olvasót elvégzem, Jézus orcáját tisztetem, ki értünk sokat szenvedett, mennyekben helyet készített, megkötték a szűzko-

szorút, keblembend az örömanya, ó, Mária a szép rózsza, Jézus pedig bim-bója, vedd kedvesen ó, Jézusom, hon mit tiszta szívből nyújtok, engedd ó, kegyes Jézusom, gyarapodjék a társulatom, dicsértessék Atya Isten, dicsértessék a jó Isten, néked es Szentlélek Úr Isten, Szentháromság egy Isten, minden lélek az Urat dicséri, én es azt dicsérem, este lefektemben, reggel felköltömbe, előttem van szép Jézus, hátam mellett van Mária, körüllem van ezer angyal, zártson, vétsen [ártson–vétsen] ki ezt tőlem elveszi, ámen. Koronámnak három ága, mennyországnak magassága, nyits kaput Mária, nyuts kezét angyal, szép piros hajnal, hol a Mária nyugodjék, az Úr tőle születék, pokol tőle töreték, világosítsa az Úristennek, neked ajánlom a testemet, a lelkemet, életemet, halálomat, ezt a kicsi keves imádságomat, hogy ajánlálj bé a bódogságos Szűz Máriának, bódogságos szép Szűz Mária ajánlja bé a szent fiának, mennyei szent Atyának, purgátílumbeli lelkeknek a megszabadulásukért, adj Uram örök nyugodalmat tátámnak, embe-remnek.»

Akkor mondom a hótjaimat, utána a rózsafüzér után mondom. Én egyedül magamba mondom, s melyiket tudják mind segítenek, mondják utánam.” (P./L.I./1931.).

László Istvánné az imádságokat és énekeket édesanyjától tanulta szóbeli közlés alapján, mivel írni, olvasni nem tud: „Én nem tanultam könyvből, met én írást nem tudok. Az én édesanyám se tudott, de az én édesanyám tudta imádkozni, s tőle amit megtanultam. Napot se jártam iskolába, jártam lenne, mindenfélét tudtam lenne, de nem jártam, met édesapám meg vót halva, édesanyám elmaradott négy lánkával s egy fiúval, sunnét segítséget nem vett semmit: nyugdíj semmi nem vót, met akkor es olyan világ vót, mint éppen most, meg kellett fizetni mindent. Csak a fejemből, mit megéltem tanulni.” (P./L.I./1931.). Az általa ismert halottas énekek (Ó, élet végórája..., Ej, a szomorú siralmas szó..., Ó, te rettenetes, keserű halál.) eléneklése után a zsolttározást záróimádsággal fejezi be: „Adj Uram örök nyugodalmat a szolgáltnak, szolgálólányodnak, hogy a Pokol kapujától szabadítsd meg az ő lelkét, hogy az elenyészhetetlen való viláosság fényeskedjék néki. Nyugodjék békességben az Úrnak szentséges szent nevébe. A dicsőség az Atyának, a Fiúnak, a Szentlélek Úr Istennek a nevébe, ámen.” (P./L.I./1931.).

Az 1990-es évek elején, Pusztinához hasonlóan, Klézsén sem engedték a deák részvételét a virrasztáson, ami a már ismert következményekkel járt. Deák hiányában a zsolttározásra azokat az idős asszonyokat hívták el, akik ismerték a magyar nyelvű virrasztóénekeket. Ebben az időszakban Vajdók Anna volt az az előénekes asszony, aki az énekeket Hodoróg Lucától tanulta. Lőrinc Györgyné Hodoróg Luca (1920–1990) személye évtizedeken keresztül meghatározója volt Klézse hagyományos népéletének. POZSONY Ferenc írja a következőket Luca néni szerepéről: „Az 1960-as

évek végére Klézsn is kezdtek elnémulni azok az öregek, akik a régebbi magyar nyelvű közösségi hagyományt élítették, befolyásolták és meghatározták, ezért egyre több szerep hárult Hodoróg Lucára. Mikor már kevesen maradtak azok, akik ismerték például a halottvirrasztás hagyományos magyar ének- és imaanyagát, előkerültek Hodoróg Luca füzetei és ő méltóságáteljesen, fontosságának tudatában irányította a virrasztáson a közös éneklést. Nélküle nem is tudták volna újra meg újra megszervezni a családi élet intimebb szférájába visszaszorult anyanyelvű szertartásokat. Ott volt az utóbbi húsz évben minden virrasztón..."⁴¹ Luca néni virrasztóénekeit, az *Ez volt Isten akaratja..., Jaj, nagy kedven tartott szerelmes szülöttem..., Ó, te rettenetes keserű halál..., Ó, édes megváltóm..., Úristen, nagy a te irgalmasságod...* és a *Tündérvilág álmokság...* kezdetű énekeket⁴² 1990-ben bekövetkezett haláláig a korábbi virrasztások alkalmával már megtanította a falubeli idősebbeknek és Vajdók Anna személyében 1990-re zsoltározás vezetésére képes előénekest is hagyott maga után, aki 1993-ig járt a halottas házakhoz. 1993-ban a helyi plébános a deákot visszahelyezte a szolgálatba, és ezzel egyidőben megtiltotta Vajdók Annának az előéneklést. A falubeliek szívesen emlékeztek vissza arra az időszakra, amikor Hodoróg Luca, majd Vajdók Anna vezetésével éjfélig, éjjel egy óráig is zsoltároztak, ellentétben a visszahelyezett deák román imádságai-val, énekeivel, aki alig egy óra alatt végzett. Nem is tartóztatták sokat, hanem távozása után vártak egy keveset, és ezt követően Anna néni vezetésével magyar énekek és imával folytatták a virrasztást: *„Mikor a kántor elment, s én ott vótam az írásaimmel, s énekeltünk. Én írtam ezeket le. Luca nénitől es vettem, másoktól es vettem. Itt van az írás: »Vajdók Anna tizenharmadik Jánóárnak, ezerkilencszázötvenháromba.« Akkor kezdtem írni. Szereti a népség, hogy énekelünk, szülőnyelvünk nekünk jól jön. Aztán másnap a páter ki es prédikálta, hogy híjjanak ingemet akkor es, mikor mennek a temetésre, ő kántort nem ad.”* (K./V.A./1915.).

Lábnikban Bot Klára és férje 1976-tól 1992-ig vezette a zsoltározást, alkalmanként (a család kérésének megfelelően) magyarul vagy románul: *„az öregek kérték magyarul, nem tudtak az öregek olá hul”*. Bot Klárának az édesapja okleveles kántor volt: *„Ketten mentünk az emberemmel; ha az emberem el volt dolgoza, akkor csináltam magamra. Deák vót az emberem vasárnap, s én vótam hétközbe. Együtt vótunk tizenhat évig. A templomba es énekeltünk valamikor, de aztán nem hagyta a páter. Hajnali olvasók vótak, hajnali misék. Meg hótak is a templomba, amíg a pap elment, hogy átöjtözzék, induljunk ki a temetőbe, mü addig búcsúztattuk magyarul. A templomba. Mi addig énekeltünk magyarul, de aztán a pap eltiltotta. Az*

⁴¹ Pozsony 1994. 7.

⁴² Pozsony 1994. 143–148.

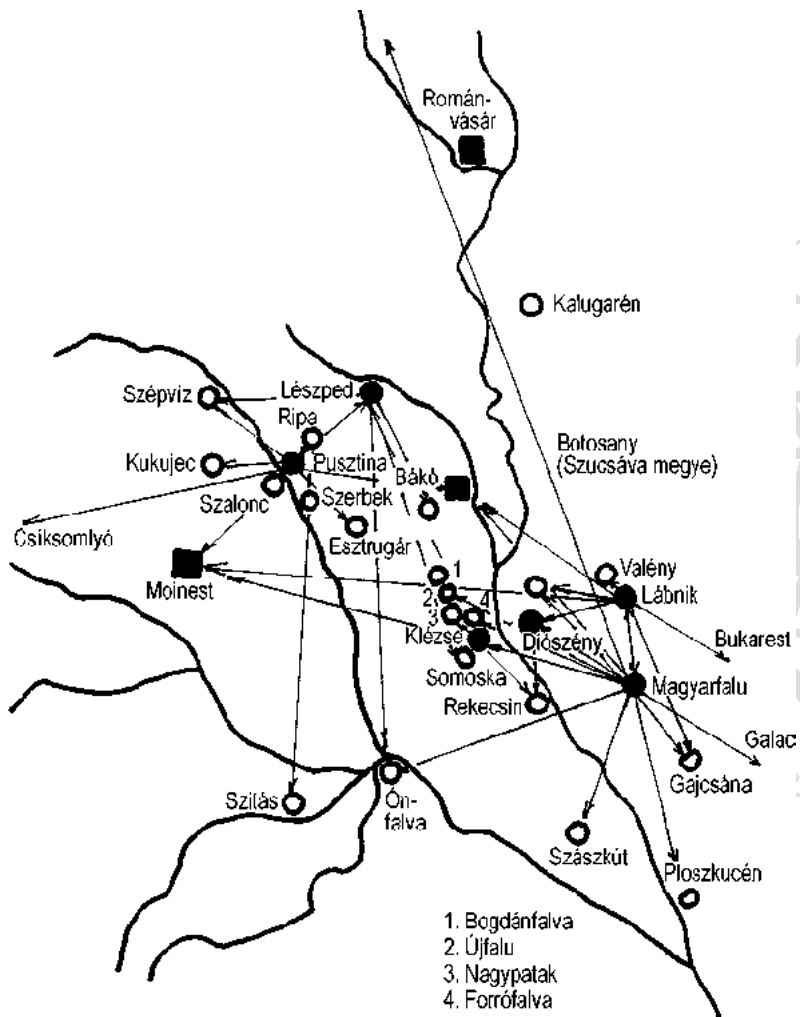
én apám diplomás deák vót sok esztendeig, nagy tudománya vót, erőst tudós. Itt, az én apám idevaló vót, az én anyám vót valényi. Apám vót Polgár Károly, ezerkilencszáznyócvanba halt meg. Hetvenhárom esztendő vót. Az emberem es elvót Valényba, s aztán apám ment Jásba, s kapott diplomát. Az én emberem tanult Valényba, aztán a papot elmutálták onnat, többet nem tudott menni, s maradt úgy. Az én apám énekelt csak magyarul. Aztán most öreg vót négy éve, meddig meg nem hótt, megkezdte csak oláhul, met idejött ez a páter, s nem engedte, csak oláhul.” (L./B.KL/1944.).

Diószényben Franku Magda kántorkodik, a nagyapja, „apókája” is kántor volt és magyarul vezette a zsolttározást. Franku Magda édesanyja már elfelejtette a magyar énekeket, így lánya is románul zsolttározik. Diószényben a románul vezetett zsolttározás nem okoz feszültséget, magyarul csak az öregebbek beszélnek.

Magyarfaluban Gyurka György Rozália a helybéli öreg deáktól tanulta a magyar virrasztóénekeket, de a pap Magyarfaluban sem engedélyezi a magyar nyelvű zsolttározást.

Napjainkban az egyházi tiltásoknak, az említettekén kívül, egy másik sajátos következménye is tapasztalható. Egyre kevesebb az olyan idős asszony, aki jól ismeri a magyar nyelvű zsolttározást, illetve olyan eset is előfordul, amikor valamilyen okból nem tud megjelenni a virrasztáson. A hiányt korunk korszerű technikájának felhasználásával hidalják át. Az utóbbi években egyre több családnak van magnetofonja és több olyan esetről számoltak be, hogy korábbi virrasztáson teljes hangfelvételt készítették magyar nyelvű zsolttározásról. Ezek a felvételek sokszorosítás révén több családnál megtalálhatók: A deák távozása után a felvételt követve imádkoznak, és énekelnek a halott mellett. A jelenség jó példa egyrészt a technika hagyományos szokásrendbe való beépülésére, másrészt, az egyházpolitikai tiltások következtében kialakult kényszerhelyzet ellenére, a hagyományokhoz való visszatérés megoldására.

A zsolttározást követően a virrasztáson kínált ital mellett ételt is adnak a résztvevőknek. Pusztinában éjfél után a halottas háznál jellemző „savanyúlélt és galuskát”, Lészpeden, Lábnikban, Diószényben és Magyarfaluban kalácsot vagy egy szelet kenyeret adnak. Klézsei elbeszélések szerint napjainkban nem jellemző az étel kínálása, de a faluból származó egyházaskozáriak emlegették, hogy áttelepülésük előtt Klézsen is osztogattak éjjel kalácsot. Az 1980-as évek közepéig az Egyházaskozáron, Szárászon és Mekényesen élő csángók is savanyúlevessel, galuskával vagy kaláccsal kínálták meg a virrasztókat attól függően, hogy melyik faluból származtak.

A vizsgált hat község rokonsági és ismeretségi kapcsolatrendszere. A térkép a vizsgált hat község megkérdezett lakóinak rokonsági, ismeretségi kapcsolatait és a részben ezekhez is kötődő búcsújáró helyeit tünteti fel az elbeszélések alapján.

A Baranya megyei csángóknál a különböző falvakból származók, a közös eseményeken való részvétel miatt, gyakran vettek át egymástól olyan szokásokat, amelyek saját falujukban nem voltak jellemzőek. Példaként említhető, hogy amikor a pusztinai származásúak által tartott virrasztáson látták a galuska kínálását, a következő alkalommal olyan család is galuskát készített virrasztásra, amelynek szülőfalujában a kalács osztogatása volt jellemző. Magyarfaluból származó egyházaskozáriak az 1980-as évek első felében halottas alkalmakra még sütöttek hagyományos formájú, tenyérnyi, kerek, fonott „halottaskalácsot”. A virrasztáson kínált ételt és italt „Isten nevében” adják, ami azt jelenti, hogy a megfelelő szöveggel átadva és megfelelően megköszönve, a moldvaiak hite szerint, az adott ételt és italt a halott lelke kapja meg.⁴³ A kínáló személy a következő szavakkal adja át az ételt és az italt: „Isten nébe adom ezt az ételt a hótér!”, amit a megkínált személy megköszön: „Isten fizesse, essék a hótér!”. Az Isten nevében, halottért adott étel, ital, vagy – mint később látni fogjuk – bármilyen használati eszköz, ruha a lélek ellátásának fontos mozzanata. Tárgyak esetében „Adom Isten nébe, ezen a földön legyen a tiéd, másvilágon legyen a hótél!” szavakkal adják át a halott lelkének szánt holmit, amit megköszönnek: „Isten juttassa eleibe!”. A moldvai csángók hite szerint a léleknek a másvilági életéhez ugyanúgy szüksége van ételre, italtra, ruhára, különböző használati eszközökre, mint a földi életben. A lélek nyugalma érdekében a másvilági léthez szükséges kellékekkel bőségesen el kell látni a halott lelkét, hogy ezek esetleges hiánya ne zavarja nyugalmát, s emiatt ne járjon vissza. A virrasztás, a koporsóba helyezés, a temetés és az azt követő tor bőségesen kínál alkalmat a lélek ellátására és másvilági útjára történő felkészítésére.

Az ellátás analógiás mágián keresztül történik. Az analógiás mágia azon alapszik, hogy az adott személy valamilyen ábrázolásán vagy más úton létrehozott megfélemlítésén végrehajtott cselekmény eredményéből az illető személy részesedik.⁴⁴ Az Isten nevében adott dolgok esetében az illető személy előírászerű megszólítása révén, „Adom Isten nébe, ezen a földön legyen a tiéd, másvilágon legyen a hótél”, létrejön az a megfélemlítés, aminek analógiás eredményeként a földi életben használt eszköz a másvilágon a léleké. A megfélemlítés működését példázza az az eset, amikor olyan idegennek adnak Isten nevében valamit, akiről feltételezik, hogy nem ismeri a szokásrendet. 1980-ban halottak napján Egyházaskozáron jártam, amikor Gyurka Rafaelné, Magyarfaluból származó idős asszony, az utcáról hívott be, hogy halottaiért Isten nevében étellel kínáljon meg. Első ta-

⁴³ A szokás eredetét László Gyula a kereszténység előtti időkre vezeti vissza. L. László 1944. 479.

⁴⁴ Frazer 1993. 23.

lálkozás lévén nem tudta, hogy ismerem a szokásrendet, ezért elmagyarázta, hogy milyen szavakkal adja át, miként köszönjem meg, s ezt követően fogyasszam el az ételt. Idegen esetében tehát azáltal jött létre a megfeleltetés, hogy elmondták a cél érdekében szükséges szövegfordulatokat, aminek alkalmazásával analóg módon érhető el a kívánt eredmény.

4.3. A TEMETÉS ELŐKÉSZÜLETEI

„Mindenki jött magától.

Erőst megsegített a falu.”

(Bogdán Klára, sz.1949. Magyarfalú)

A virrasztás első éjszakáját követő napot a temetéssel kapcsolatban tenivalók határozzák meg. A koporsót a temetés előtti napon falubeli, hozzáértő emberrel készítették el. Klézsén volt olyan eset, amikor családtag, Magyarfaluban szomszéd készítette el a koporsót. A sírásásra esetenként két, máshol négy személyt kérnek fel a vérrokonságon kívüli hozzátartozók köréből. Pusztinában, ha lehet a komái, Klézsében a „nemzetiségéből rokonok” vagy szomszédok végzik el a „gödörásást”, a temetést megelőző napon. A sírgödör kiásásának időpontját az a közismert vélekedés határozza meg, hogy a gödör csak egy éjszaka maradhat lefödetlen, különben „málik”, „nehezedik” a halott: „Utóbbszéri nap ássák ki, mer aszongyák, ha kiássák hamarabb, a gödröt, akkor a hótnak nem jó, elromlik. Amíg nem fognak kiásni, addig szép a halott. Második nap, temetés előtt ássák.” (P./Ny.P./1927.).

Pusztinában emlékeznek még a régi temetőre, ahol nem a napjainkban szokásos sorban temetkezés volt a jellemző, hanem a rokonsági kapcsolatoknak megfelelő egymás mellé temetés. A régi temetőben, a rokonsági kapcsolatok figyelembe vétele mellett, az égtájak szerinti tájolás és a domborzati viszonyok határozták meg a sírgödör elhelyezkedését, irányát. A sírhelyet igyekeztek úgy kialakítani, hogy az abba leeresztett halott „fejével szentületre, lábával napfeljövetre” legyen, tehát feje nyugatra, lába keletre mutasson, ennek következtében a halott tekintete „napkeletre” nézzen. Az új temetőben a sorban temetés mellett a domborzati viszonyok a meghatározók. A magyar nyelvterület más tájegységein végzett gyűjtések és megfigyelések alapján elmondható, hogy a sírgödör égtájak szerinti tájolása elsősorban sík területen érvényesülhet. Abban az esetben, amikor a temető domboldalon, „marton” helyezkedik el, a sír tájolásának megha-

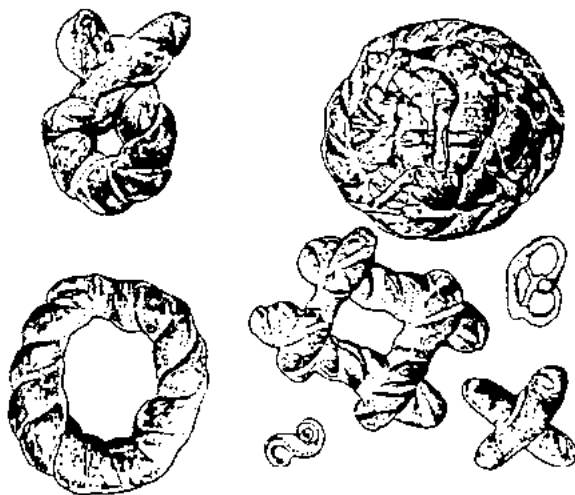
tározója, hogy az abban nyugvó halott feje magasabban legyen a lábainál.⁴⁵

A sírgödört két méter mélyre ássák, a hossza és a szélessége a koporsó nagyságától függ. A házastársakat egymás mellé, Lészped kivételével, külön gödörbe temetik. Lészpeden ún. padmalyos sírt ásnak olyankor, amikor a házastársak valamelyike meghal. A padmalyos sírt úgy készítik, hogy megszokott módon leásnak két méter mélyre, majd jobbra vagy balra úgy ásnak, hogy az így kialakított fülkében a koporsó elférjen. Temetéskor ide helyezik a koporsót, majd később a házastárs halálakor újra leásnak, és a korábban meghalt házastárs mellé eresztik a koporsót. Az, hogy a fülkét a gödör jobb vagy bal oldalán alakítják ki, attól függ, hogy a férjet vagy a feleséget temetik előbb. Lehetőség szerint arra törekednek, hogy a férj bal oldalára kerüljön a felesége. Ebből következik, hogy ha a férj hal meg előbb, akkor a koporsóját a sírgödör jobb oldalánál kiasott kamrába teszik, így a feleség, később bekövetkező halálát követően férje bal oldalára kerül. A sírásóknak munkavégzésük közben ételt és italt visznek ki a temetőbe, illetve fizetségként pénzt is adnak. Az ételen, italon és pénzen kívül őket illeti a koporsó leeresztéséhez használt vászon is, amit a tort követően annyi darabba vágnak, ahányan a sírt ásták. Gyakran kapnak Isten nevében a halott után maradt ruhából egy „rend gúnyát” és „bátyisztát”, zsebkendőt.

A temetés időpontjától függően, a temetést megelőző napon vagy a temetés reggelén, a főzésre felkért asszonyok elkészítik a halotti torra szánt ételeket. A főzéshez jól értő, így az irányításra alkalmas asszonyokat megkéri, a munkában segédkező asszonyok viszont maguktól jönnek a halottas házhoz. Az ételek elkészítésében nem vehet részt közeli vérrokon, illetve olyan távolabbi vérrokon, aki ugyanabban a családban él, ahol meghalt valaki. Leggyakrabban a szomszédok, illetve távolabbi hozzátartozók segítenek a toros ételek elkészítésében. Hagyományosan „savanyúlé”, „galuskát” és „pitánt”, valamint „halottaskalácsot”, illetve Magyarfaluban néhányan, román hatásra „kolívát” készítenek a torra. A savanyúlé olyan zöldséggel és hússal készült leves, amit főzés közben savóval erjesztett kukoricadarából készített savanyítólével vagy lestyánnal besavanyítanak. A galuska elkészítése a töltött káposztához hasonlít: a darált húsból, kukoricalisztból készített maroknyi, fűszerezett masszát szőlőlevélbe, „szőlőlapiba” teszik, s az így elkészült galuskákat nagy cserépfazekban megfőzik. A pitán valamikor a búzalisztból készült kenyeret helyettesítette, kukoricalisztból készült tésztaját sütötték meg. A kalács esetében mérete és formája fejezte ki, hogy milyen alkalomra készült: más formájú kalácsot sütöttek eseményhez nem kötött alkalmakra, mást lako-

⁴⁵ Vö. Virt 1989. 34–35.

dalomra és megint mást temetésre, a halottakért. GAZDA Klára a román halotti rítusok tárgyi kellékeit vizsgálva mutatta be azokat a halotti kalácsformákat, amelyek közül néhány változat a vizsgált moldvai falvakban is jellemző volt.⁴⁶ Moldvában napjainkban nem annyira a hagyományos formájú halotti kalácsokat, hanem szeletekbe vágott, házi sütésű vagy boltban vásárolt kalácsot osztogatnak Isten nevében, azonban a Baranya megyébe, idegen kulturális környezetbe települt csángók körében sajátos módon tovább megmaradtak a hagyományos formák. Az 1980-as évek elején a Magyarfaluból áttelepült egyházasközi családokban még sütöttek tenyérnyi nagyságú, közepén lyukas, kerek vagy hurkolt formájú kalácsot, amit a tort követően, illetve halottak napján a temetőben vagy az otthoni asztalvetés után osztogattak Isten nevében.

Pománakalács-formák Bodzafordulóról⁴⁷

A vizsgált moldvai falvakban a kolivát a románok halottas ételének tartják, csak olyan családokban készítik, illetve adják temetéskor, ahol a családba (házasság révén) ortodox vallású román került. Gyűjtéseim során az említett beházasodással csak Magyarfaluban találkoztam, így a koliva használatát is csak Magyarfalu vonatkozásában, egyedi esetek kapcsán említem meg. Magyarfaluban a halotti toron, halottak napján az édes búzából, mézzel készült kolivát közös tálból osztják Isten nevében azokban a családokban, ahol román családtag is van. A koliva elkészítésé-

⁴⁶ Gazda 2001. 304–306.

⁴⁷ Gazda 2001. 306. 3. ábra

nek módjáról és fogyasztásának kultikus erejéről GAZDA Klára a következőket írja: „A bűn átvállalásának módja Zabolán a colivából való részesülés. *Colivát* kínálnak a hozzátartozók a halotti toron, valamint a további megemlékezéseken. A *coliva* 5 kg kilencszer megmosott, meghéjált főtt búza, cukorral, őrölt dióval, rummal édesítve, három tálcán elhelyezve, kereszttel díszítve, megszentelve. »A búzaszemen az Úr Jézus arca látszik.« Minden szem lenyelése egy bűn átvállalását jelenti.”⁴⁸

A sírgödör kiásásában, a torra szánt ételek elkészítésében a halotthoz tartozó távolabbi rokonok, hozzátartozók, szomszédok, falubeli jó ismerősök segítenek. A temetés napját megelőző estére már mindent előkészítenek ahhoz, hogy elbúcsúzzanak a halottól, s másnap elkísérjék az utolsó útjára.

4.4. VIRRASZTÓ ÉS HALOTTBÚCSÚZTATÓ A TEMETÉS ELŐTTI ÉJSZAKÁN

„Sok helyütt sirattam én. Rendesen
sírásával, rendesen könnyekkel.”

(Benke Jánosné – Szárász, sz.1906. Diószény)

A halottat legalább két éjszaka a ravatalon tartják, de ennek elteltével igyekeznek minél előbb eltemetni, hogy „*ne puffadjon*”. Kivételes esetekben tovább is tartották azért, hogy a távolabb élő rokonok is láthassák, „*ülhessenek egy éjt mellette*”. A temetést megelőző este – a korábbiakhoz képest – többen gyűlnek a halottas házhoz, mert a házban ekkor, a deák közreműködésével vesznek végső búcsút a megboldogulttól. A halott mellett összegyűlt közeli rokonok hangos szóval, siratózva is kifejezik hozzátartozójuk elvesztése miatt érzett fájdalmukat. Moldvában a siratóknak két fajtája ismert: a rögtönzött és az emlékező sirató. A rögtönzött sirató a halál beálltától a temetésig bármikor hallható a halott mellett azoktól a rokonoktól, akik az elhunyt életének eseményeit mondják el, vagy az elmúlás miatt érzett fájdalmukat rögtönzött szöveggel, négy-öt énekhanggal, recitáló formában fejezik ki. A halott mellett énekelt siratózás szövege és dallama az idő múlásával többé-kevésbé állandósulva és rögzülve válik emlékező siratóvá, ami a halott emlékének felidézőesekor, halála évfordulóinak alkalmával, illetve halottak napján hangzik el. KERÉNYI György, KODÁLY Zoltánt is idézve, a következőket írja a sirató műfajáról: „Kodály elmondja, hogy ő maga hogyan érkezett el ehhez a különleges, addig ismeretlen műfajhoz. »1905 táján gyűjtőmunkánk kezdetén úgy

⁴⁸ Gazda 2001. 304.

látszott, bele kell törődnünk, hogy a sirató műfaját már csak a régi szöveggyűjteményekben közölt néhány töredék őrzi. Ahol csak sirató felől érdeklődtünk, legfeljebb az ismert paródiákkal feleltek. Úgy látszott, már sehol sem él. Annál nagyobb meglepetés ért 1915-ben. A zoboraljai és Ghymes temetője feletti dombon szemlélődve észrevettem, hogy egy anyóka egy sírt körüljárva halkán énekelget valami recitáló, strófátlan dallamot. Közeledtemre elhallgatott, kérdéseimre kitérően felelt. Így hát néhány helybeli, már évek óta ismerős asszonyhoz fordultam. Nagy nehezen beismerték, hogy tudnak 'jajszóval' siratni, de semmiképpen nem voltak hajlandók elmondani: 'megszólnának érte'. Végre a tanítóné zárt szobájában, szigorú titoktartás mellett megtörtént az első fölvetel. Megtörvén a jég, kiderült, hogy ez a nép, mely nyelvében még árpádkori hangokat őrizz, a siratónak is gazdag hagyományával él máig.« A sirató hangjait hallva, úgy érezzük, hogy a költészet ősforrásánál vagyunk.”⁴⁹ A moldvai csángók napjainkban is hangosan, rögtönzött szöveggel siratják halottjukat, vagy évek elteltével is siratózással emlékeznek rá: „*Ha belegendolok, már a szemeim úsznak a könnyekben. Hogy mondjam, hogy mondjam. Nekem már meg van halva mindenki, édesszüleim, testvéreimből es sokan, sok vót. Azt se tudom, melyiket sirassam, mindenik fáj. Mindenkier fáj a szüem. Nem siratom most, mer akkor rossz nekem, csak úgy elgondolkozom, hogy Isten nyugtassa őket békébe. Mert ezt a földi pályát mindenkinek be kell futni, nincs szabadulás.*” (D.-Sz./B.J./1906.). A halottas háznál a búcsúztatásra gyülekező hozzátartozók, szomszédok, jó ismerősök a deák érkezéséig csendben imádkoznak a halott mellett, vagy a másik helyiségben beszélgetnek a megboldogultról, a halálával bekövetkezett változásokról, tennivalókról: „*Mások gyönnék másik éjjel. Mind csak komái, nyámok, de nem mind csak azok, akik meg azelőtt éjen vótak, hanem jönnek mások. Ki mikorra el tud jönni. Kevesebben jönnek el előbbre, az utóbbszeri éjen többen vannak. Az utóbbszeri este, leginkább mikor másnap temetik el, akkor sokon összegyűlnek. Akkor elbúcsújtassák. Elbúcsújtassa mind csak a deák. Veszi hamarább a közelebb valókat, férjít, feleségit, mi van, gyermekeit, komákat, szomszédokat, prétyinokat, mind az egész világtól. Akkor a világ elsirassa. Adnak éltel éjjel előtt, azt mondják utóbbszeri vacsorája. Úgy mondjuk neki galuska, levest es csinányak. Savanyúlevest húsval és galuskát. Második éjszaka van, mikor másnap már eltemetik. Azt lesik, hogy készüljön el az étel éjjel előtt, azt mondják, végvacsorája.*” (P./Ny.P./1927.). A virrasztásra érkező deák könyvből és románul búcsúztatja a halottat, ez idő alatt a halottat rokonsági rend szerint állják körül a hozzátartozók. Pusztinában Nyisztor Péterné, Klézsében Vajdók Anna ismeri a magyar nyelven mondott búcsúztatót, Lábnikban Bot Klára

⁴⁹ Kerényi 1982. 136.

mondta el a könyvből tanult, magyar nyelvű búcsúztatást: „Anyja meghótt, s az embere megmaradt, akkor mondja: »Látod édes társam / El kell, hogy hagyjalak / De az Úr Istennek / Oltalmába bízlak / Tudom, hogy kerestél / Szeretted engemet / Isten fizesse meg minden jóságodat. // Lássátok fiaim, el kell, hogy hagyjalak / De az Úr Istennek oltalmába bízlak / Tudom kerestetek, szeretettek ingemet, / Végbúcsúmat várom, valamit vétettem. // Még én megszólítom, kedves, jó komáim / Hasonlois képpen, kedves komasszonyim / Tőletek elválok, Isten akaratja, Végbúcsúmat várom. Valamit vétettem // Még én megszólítom, ragyogó csillagom / Erdei s mezei virágok, utak és ösvények / Melyeket én jártam, mind áldottok legyetek / Legyetek az úton tü es mind áldotok.« Zsoltározás alatt énekelem.” (L. / B.Kl. / 1944.).

A búcsúztatást végző deáknak Isten nevében egy gyertyát és egy kendezőt adnak, illetve pénzzel fizetnek. A halottas háznál szükséges teendőkben segítő személyek tennivalóikat úgy intézik, hogy a deák érkezésére előkészítsék a „végvacsorát”: Pusztinában, Klézsében, Lészpeden és Lábnikban ételt főznek, Diószényben és Magyarfaluban kalácsot és italt adnak a temetés előtti virrasztáson, a búcsúztatást követően. Az étel elfogyasztása után, éjfél körül az összegyűlt virrasztók többsége hazamegy, de néhányan virradatig maradnak a halott mellett. A távozók Isten nevében kalácsot, egy szál gyertyát és egy pohár bort kapnak, amit megköszönnek: „Isten fizesse, essék érte!”. Vannak olyan résztvevők is, akiknek a halott hozzátartozói az említettek mellett mást is akarnak adni, ezért megszólítják őket, hogy maradjanak még. Klézsében a ravatal ajtó felőli végénél egy földre terített vászonra egy tál ételt, kalácsot és egy pohárba vizet tesznek, illetve előkészítenek két-három rend ruhát „a hót gúnyájából”, azért, hogy éjfél után Isten nevében átadják a maradéknak. A megszólított személyek távozásuk előtt a ravatal végénél letérdelve imádkoznak, majd átadják nekik a ravatalhoz készített ételt és ruhát.

4.5. HALOTT A KOPORSÓBAN

„... úgy vót, hogy három napig vót a nyújtópádon,
addig nem vót szabad eltemetni. Hozták aztán a koporsót,
betették, azzal a szemfedelvászonnyal leterítették, és lekapcsolták.”
(Gyurka Józsefné – Egyházaskozár, sz.1926. Pusztina)

A koporsó elkészülésének időpontjától függően a halottat a temetést megelőző napon vagy a temetés napjának reggelén teszik a koporsóba ugyanazok, akik felöltöztették. Szárászon élő pusztinai származású asz-

szony visszaemlékezése szerint a szülés közben meghalt édesanyját és halva született gyermekét közös koporsóban helyezték el. A halott alatt vászonnal leterített forgács, feje alatt a koporsóba szánt halottaspárna van. A párnáját a temetés előtti napon valamelyik házbeli asszony, illetve szomszédasszony készíti el, aki a párna elkészültével a tűt a párnában hagyja, vagy, mint korábban láttuk, egy esetleges későbbi, érintkezési mágian alapuló eljárás majdani eszközeként elteszi.

A koporsóban ugyanúgy, mint a haldokló feje alatt, nem lehet tollas párna, ezért azt gyakran forgáccsal vagy szalmával töltik meg. Pusztinában, Klézsében, Diószényben és Magyarfaluban előfordulnak olyan esetek is, amikor a koporsóba virággal kitömött párnát tesznek. Ide kíváncozik egy, a gyűjtő számára szerencsés véletlennek is nevezhető élmény. 1982-ben az egyik gyűjtőúton Egyházaskozárról gyalogolva Szárászra értem, ahol a falu letelején lakott Róza néni.⁵⁰ Amikor háza elé értem, éppen a tornácon volt, kezében egy saját szövésű párnával. A párnahuzat nyitva volt, és már messziről látszott, hogy virággal töltötte meg. Elmondta, hogy korábban gyűjtött, majd megszentelt virágokat tett a párnájába, *„há meghalok nekem es mindenem rendesen legyen, ahogy kell.”* Saját halotti párnáját készítette el virággal töltve. Előkészítette a halálakor szükséges kellékeket, hogy az utána maradók a hagyományoknak megfelelően temessék el. Magyarfaluban többnyire a fiatal halott párnáját töltik meg virággal, de idősebbek is meghagyhatják, hogy virágos párnával temessék el. Pusztinában, Klézsében, Lészpeden, Diószényben és Magyarfaluban olyan esetekről is beszéltek, amikor főleg idősebbek párnáját hajjal töltötték meg. A haj az embernek olyan része, ami a közvetlen kapcsolat, érintkezés miatt különösen alkalmas az ártó szándékú érintkezési mágia végrehajtására. Ennek megelőzése érdekében, a kifésült haját mások számára hozzáférhetetlenné teszik. Mint az előzőekben már szó volt róla, preventív szokásként többnyire tűzbe vetik, mások viszont összegyűjtik, és meghagyják, hogy halálukat követően a halottas párnájukba tegyék. A haj szétszórása mindenképpen megakadályozandó, mert ártó cselekedetek eszköze lehet, illetve a szétszórt haj a halált követően nyugtalanítja a lelket a másvilágon. A szétszórt hajjal kapcsolatos moldvai hiedelmekről már GEGŐ Elek is megemlékezett a 19. század közepén: „Most a’ padláson valami zörrent, ‘s asszonyunk elbeszélé: hogy az apja’ lelke haza jár; mert életében a’ kifésült haját a’ ház körül elhányta; mert gyónatlan halt meg.”⁵¹ Az 1986–1996 között végzett gyűjtés tapasztalatai alapján a vizsgált moldvai falvak mindegyikéről elmondható, hogy a halotti párna megtöltésének fent említett formái ismertek. Ezekről szól egy Magyarfa-

⁵⁰ L. Benke Jánosné (sz. Benedek Róza, 1906. Diószény)

⁵¹ Gegő 1838. 14.

luban rögzített elbeszélés, amely akár a 19. századi tudósítással is egybevethető, ám másfél századdal későbbi: „Mivel gyalútták a koporsót, forgácsot, ahogy mondja, azt tettek. Most tesznek szalmát, forgácsot. Régebb botosvirágot tettek, meg vót gyűtve, met régebb gyűttük meg az olyan virágot, száraztattuk. Halltam én, ki gyűjtötte még élttyibe a haját, aztán csináltak abból párnát, de gyéren, melyik meggyűtötte. Vót egy komámaszszony, ki mondta, ő gyűjti, meg van gyűjtve egy edénybe, hogy azt tegyék bé. Azt mondta, azér gyűjti meg, hogy az a hajszál ne má hulljon el, met másvilágon felszállódik. Vaj el kell égetni, vaj meg kell gyűjteni a párnába, ha nem, kell járjon utána, hogy gyűjtögesse. Másvilágon kell szedje össze a hajszálakat.” (Mf./J.A./1936.).

A koporsóba, a halott mellé mindazokat a tárgyakat beteszik, amelyeket szükségesnek tartanak a túlvilági élethez, így a halottal való eltemetés-sel megakadályozzák a későbbi, ártó szándékú mágiát. A magyar nyelvterület más tájegységeivel összehasonlítva, a moldvai csángók kevesebb tárgyat temetnek el az elhunyttal, aminek kettős oka van.⁵² Egyrészt az 1990-es évekig a római katolikus vallás gyakorlásához szükséges szakrális tárgyakhoz (imakönyv, rózsafüzér) nehéz volt hozzájutni, ezért ezekből a szükségesnél kevesebb volt, másrészt a halott számára szánt dolgok eljuttatásában gyakoribb az Isten nevében való átadás gyakorlata. Napjainkban a koporsóban fekvő halott kezébe teszik a rózsafüzérét, de vannak esetek, amikor a temetőben (a koporsó lezárását megelőzően) kiveszik onnan, és Isten nevében odaadják valakinek. Az imakönyvével ugyanígy járnak el. A vizsgált moldvai falvak mindegyikében pénzt is tesznek a koporsóba a halott számára: Pusztinában, Klézsében, Lészpeden és Lábnikban legtöbbször viaszból készített kis kereszt középebe illesztik a fémpénzt, a „parát”, és így, a kereszttel együtt teszik a halott mellére. Diószényben és Magyarfaluban a halott kezébe helyezik a pénzt. Vannak olyan esetek, amikor a pénzermét zsebkendőbe, „bátyisztába” kötve teszik a halott mellé. A pénz elhelyezésének szükségességét egyes elbeszélések így indokolják: „legyen költőpénze”, „legyen útravaló”. Az újabb magyarázatok mellett megtalálhatók azok a hiedelmek, amelyek a lélek túlvilágra vezető útjának megkönnyítésével magyarázzák a pénz szükségességét. A moldvai csángók úgy gondolják, hogy a földi világot a másvilágtól víz választja el, amelyen egy, a víz fölött átvezető hídon, „pallón” lehet átjutni: „Pénzt es tettek be. Vagy egy forintot tettek be, mondták, ha megy a hídon keresztül, fizesse meg. At egy hídon a túlvilágba kellett egy pénz. Azt mondták, hogy menen át egy hídon. Azt meg kell fizetni. Egy hidecska, két-három lépéses, több nem. Menen át rajta a másik partra, és akkor viszik őt a helyire. Mindenkinél a helye el van készítve ott a másik világon. Az a híd csak ott van,

⁵² Vö. Virt 1989. 38–39.

ott kell keresztülmenni. Tanáltak pénzt, ha véletlenül kiástak egy halottat, nem tudták, hogy ott van, akkor ott kaptak pénzt, nem sokat, úgy egy-két forintot.” (D.–Sz./B.J./1906.) Klézseben emlékeztek arra, hogy régebben egy kör alakú, fonottas kalácsot is tettek a halott kezébe, de az újonnan érkezett pap ezt megtiltotta ugyanúgy, mint a többi faluban a halott személyes tárgyainak eltemetését. A papi tiltás eredményeként napjainkban a halottal való eltemetés helyett a jelenlevőknek Isten nevében adják a megboldogult valamikori botját, óráját, ruháját, esetenként a szemüvegét. Ennek ellenére az is előfordul, hogy a személyes tárgyakat mások által nem látható módon a halott mellé teszik. A szakrális tárgyak, pénzérme, használati tárgyak halottal való eltemetése, illetve Isten nevében történő odaadása előírászerű, mert a moldvai csángók hite szerint ezek a tárgyak ugyanúgy szükségesek a léleknek a másvilágon, mint halála előtt a földi életben. Előfordulhat az is, hogy valamit elfelejtenek a halottnak adni, ezeket a tárgyakat a temetést követően is odaadhatják Isten nevében.

A koporsóban fekvő halottat Moldvában házilag készített, a Baranya megyei csángók a koporsóval együtt vásárolt szemfedélvászonnal terítik le. Pusztinában a koporsó lezárása előtt kitakarják a lábait, hogy „*ne botorkájzék, mikor feltámad, tudjon menni*”. A vizsgált falvakban elterjedt szokás szerint a temetés előtt a halott arcát is kitakarják, szabadon hagyják, hogy „*lásson a másvilágon*”.⁵³

A lélek védelméért, az ártó szándékú érintkezési mágia megelőzése végett a halottal korábban érintkező dolgokat mások számára hozzáférhetlenné teszik: tűzre vetik, más esetekben a mosdatásnál használt vízzel együtt távolítják el, vagy eltemetik a halottal. Ez utóbbi eljárásra példa, amikor a halott kifésült haját a párnájába teszik bele, a levágott körmeit, a mosdatásnál használt, illetve az állfelkötő kendőt, valamint a halott mellett elégetett gyertyák megmaradt csonkjait a koporsó végébe, a halott lábaihoz helyezik.

A korábbiakban már látható volt, hogy a lélek túlvilági életre való felkészítése, ellátása analógiás mágián keresztül történik. Ennek egyik lehetséges módja, hogy a léleknek szánt ételt, italt, ruhát és egyéb hétköznapi használati eszközöket Isten nevében adják, és az előírászerű megszólítás („*Adom Isten nébe, ezen a földön legyen a tied, másvilágon legyen a hóté!*”) révén létrehozott megfeleltetést követően, a rituális átadás és átvétel, majd köszönet következtében kapja meg ezeket a lélek a másvilágon. A másik lehetséges analógiás eljárás a holttesthez kötődik. A halott olyan testnek tekinthető, amely a halál beállta előtt a lélek tartózkodási helye volt, ezért eltemetéséig analógiás szereppel ruházható fel. A holttesthez kapcsolódó cselekvések a láthatatlan lélekre irányulnak: mindazokat a

⁵³ A szemfedél szétnyírásának eredetéről és elterjedtségéről l. Szabó 1982. 161–183.

használati eszközöket, amelyeket a halottnak adnak, vele eltemetnek, a másvilágon a lélek használja. A koporsóban fekvő halotthoz kötődő, analógián alapuló szokások azokat a másvilággal kapcsolatos hiedelmeket tükrözik, amelyek szerint a túlvilági lét a földi élethez hasonló: a léleknek szüksége van ételre, italra, ruhára, pénzre, szakrális és hétköznapi használati eszközökre, és ezeknek az esetleges hiánya a lélek nyugtalanságát okozza. Ennek megelőzésére a hozzátartozók a holttest ellátásával és felkészítésével mindent megtesznek, hogy a lélek a másvilágon semmiben ne szenvedjen hiányt.

4.6. A HALOTT KIVITELE A TEMETŐBE. A TEMETÉS

*„Azt mondják, hányat elkísérsz,
mikor meghalsz, azok téged megsegítenek.”
(Franku Magda, sz. 1936. Diószény)*

A halál bekövetkezésétől a temetésig terjedő időszakban a holttesttel kapcsolatos szokásokat kettős funkció jellemzi: egyrészt az analógiás mágián keresztül a lélek ellátását, a túlvilágra vezető útjának megkönnyítését és a túlvilági életéhez szükséges feltételek megteremtését szolgálják, másrészt az átmeneti rítusokkal a halál okozta megváltozott helyzetből a holtat és hozzátartozóit egyaránt átvezetik a kialakult, új állapotba. Az átmeneti rítusokról DÖMÖTÖR Tekla a Magyar Néprajzi Lexikon erre vonatkozó szócikkében a következőket írja: „...a francia rítus de passage kifejezés magyar átültetése; e kifejezést Arnold van Gennep honosította meg, s úgy használják, mint az emberi élet fontos átmeneteihez fűződő rítusok összességét. (...) Van Gennep szerint három fő fázisuk van: az elválasztó rítusok az előbbi, elhagyandó állapotból kivezetik az egyént, majd egy átmeneti, várakozó állapot következik be, s ezt követik a befogadó rítusok, amelyek az új állapotba vezetnek. Az átmeneti rítusokra azért van szükség, hogy megkönnyítsék az egyén életében beálló kríziseket, melyeket a változás idéz elő, a hirtelen átmenetet lassítsák s kész közösségi formákat, szerepeket bocsátanak az egyén rendelkezésére.”⁵⁴

Az átmeneti rítusok elválasztó funkciója a halottas szokásokban a holttest felkészítését követő ravatalozás, majd a temetés mozzanataiban ismerhető fel. Az átmeneti, várakozó állapotot a temetést követő negyven napos, illetve esztendeig tartó gyász jelenti. A gyász lejártával a lezárás, befogadás történik meg. A gyászoló család tagjai a kialakult helyzethez

⁵⁴ Dömötör 1977. 166.

igazodva, megváltozott társadalmi státusban (özvegy, árva) folytatják mindennapi életüket.

A holttest és az élők elválászásának utolsó mozzanata a halott temetőbe kísérése és a temetés⁵⁵, amelynek során többször, rituális cselekvéseken keresztül is kifejeződik az elhunyt személy korábbi életterétől való elválásztása. Az emberi lélethez kapcsolódó térszemlélet különös jelentőséget tulajdonít a lakóháznak, amely a család legbensőségesebb tere, intim szférája. E tér kezdete és egyben vége a bejárati ajtó, a küszöb, amelyhez éppen térelválasztó funkciója miatt számtalan rituális cselekedet kapcsolódik. A családi tér tágabb, nyitottabb formája az udvar, amely a mindennapi, elsősorban gazdasági tevékenység színtere. A moldvai csángók nem véletlenül nevezik a lakóház és az udvar egységét „életnek”, ahol a család életének teljessége zajlik. Az udvar határa a kerítés, illetve a kapu, ami elvალasztja az előbbi a mindenki által használt és a falu tulajdonát képező utcától.

A halott temetőbe kísérése során egyrészt a térhatárokhoz (a ház ajtajához, az udvarkapuhoz, a temetőkapuhoz) kapcsolódó átmeneti rítusok, másrészt a sajátos helyekhez (a hidakhoz, a keresztutakhoz) kötődő, analógiás mágián alapuló cselekvések jellemzők. Az átmeneti rítusok, illetve az analógiás mágia célja az elvალasztás mozzanatának hangsúlyozása, valamint a lélek útjának megkönnyítése és a lélek visszajárásának megakadályozása.

A koporsót többnyire ugyanazok a személyek viszik ki a házból, akik a sírt ásták, szükség esetén a keresztgyerekek, nagyszülők halálakor az unokák segítenek. A halott kivitele közben ügyelnek arra, hogy a lábai előre legyenek, mert „életében úgy járt”, „lát a halott es”, „kifelé nézzen”. Pusztinában a koporsó megfelelő kivitelével a halott visszajárását, Magyarfaluban egy újabb halálesetet igyekeznek megelőzni, mert „*ha visszamaradna a lába, visszajőne*”, illetve „*visszajő és magával visz valakit*”. Magyarfaluban olyan eset is előfordult, hogy a kutya megérezte a halott kivitelét: „*Mikor vitték temetni, akkor láttam, hogy a kutya rágta a kertet [a kerítést] s ordított, hogy a gazdáját viszik.*” (Mf./Gy.Gy.R./1916.) Mind a moldvai, mind a baranyai falvakban ismert az a szokás, hogy a koporsó kivitelekor a halottat a ravataltól (a ház küszöbén át) az udvarig leterített vásznon fölött viszik. Ezt a vásznat „*pallóvászon*”-nak nevezik, és azért terítik el, hogy a földi világot a másvilágtól elvალasztó víz fölött „*legyen pallója*” a léleknek. Ugyanígy vásznat terítenek az udvar kapujánál és a temetőkapunál is. Pusztinában, Klézseben és Lészpeden a szokást ismerik, de az ottani csángók nem terítenek vásznat a földre, „*az oláh szokás*”. Tapasztalataik szerint a románok a küszöbnél, a kapunál, a keresztutaknál, hi-

⁵⁵ Vö. Mohay 1997.

daknál és a temetőkapuban egyaránt tesznek vásznat és a koporsót fölötte viszik át, majd felveszik, és Isten nevében odaadják valakinek. Diószényben a megkérdezett katolikusok sem emlékeztek a vászonterítés szokására, szerintük is csak az ortodoxok terítik a lélek távozásának könnyítésére: „*megy ki a házból, könnyebben menjen*”. Az 1990-es évek közepén rögzített diószényi elbeszélések esetében figyelembe kell venni, hogy az 1906-ban, Diószényben született, 1945-től Szárászon élő Benke Jánosné emlékezett a pallóvászon szülőfalujában való alkalmazására. Valószínű, hogy Magyarfaluhoz hasonlóan, Diószényben is betiltotta a szokást a pap, és ezért jellemzik kizárólagos román szokásként a vászon elterítését. Magyarfaluban 1960-ban épült fel a parókia, addig a deák temetett, aki nem szólt bele a hagyományos szokások alkalmazásába. A parókia felépítése után új pap került a faluba, aki megtiltotta a vászon elterítését. A Magyarfaluban élők visszaemlékezéseikben a szokás mozzanatai alapján jól elkülönítik a pallóvászon katolikus és ortodox alkalmazása közötti különbséget: a katolikusok csak a küszöbnél, a kertkapunál és a keresztutaknál terítettek vásznat a földre, „*azon menen a lelke*”. Az ortodoxok az említett helyeken kívül a kutaknál és a hidaknál is megállnak: „*Azt mondták hogy a lelke menen jó helyre, ha tesznek vásznat, azon menen a lelke. Régebb, mikor vót, tettek a keresztutaknál, az oláhoknál a hidaknál es, de kiveszett. Rományoknál most es tesznek. Az oláhok viszik temetni, megolvassák hány kút van az úton, hány kútnál le kell tegyék azt a vásznat. Az oláhok leteszik, s ott imádkoznak, a páter es megáll vélik, de a mienk menen el, mi nem tesszük. Román, ha kutat kapott, megáll, hidat kapott, megáll, kereszt ut van, megáll, vásznat tesz s imádkozik.*” (Mf./Gy.Gy.R./1916.). Lábnikban a küszöbnél, kapunál, hidaknál a katolikusok is terítenek vásznat, hogy „*lejen pallója vizen, mikor menen. Másvilágra vizen kell menjenek*”. Ezeken a helyeken aprópénzt is adnak Isten nevében, „*lejen parája, kell fizessen a víznél*”.

RÓHEIM Géza a pallóvászon elterítését általánosan ismert moldvai szokásként írta le az 1920-as években: „Hogy megkönnyítsék neki a számtalan akadály leküzdését az úton, minden küszöbön, árkon, hídon át vászondarabokat vagy törölközőket terítenek, ezek a másvilágon hidakká válnak, és így sok vidéken röviden hídnak (»pod«) nevezik.”⁵⁶ A szokás napjainkra jellemző differenciált területi megjelenése valószínűleg egyházi hatás következménye. A Szeret vonalától nyugatra kizárólag románokra jellemző szokásként tartják számon, nem is emlékezve valamikori meglétére a katolikusok körében, miközben a Szerettől keletre jóval később, papi tiltás következtében megszűnt szokásként emlékeznek rá. A vászon mint a túlvilágra vezető út megkönnyítésének jelképe nem csak a halott

⁵⁶ Róheim 1925. 177.

kivitelekor jelenik meg, hanem, mint ahogy arról a későbbiekben részletesen is szó lesz, a koporsó gödörbe eresztésekor is. Ennek köszönhetően, a tiltás ellenére maradt még lehetőség arra, hogy az élők a vászon analógiás szerepének felhasználásával a temetés szokásain keresztül megkönnyíthessék a lélek túlvilágra vezető útját.

A halott kivitele közben alkalmazott átmeneti rítus és analógiás eljárás elemeit egyaránt magába foglaló szokás, a vászon fölött átvitt koporsóval kapcsolatos vélekedések ismertetése után vissza kell térnünk a halottas házhoz. A házból kihozott nyitott koporsót az udvaron két székre teszik, ahol a pap vezetésével imádkoznak mellette, majd a deák a halott nevében megfogalmazott verses búcsúztatót mond. Klézsében a búcsúztatás idejére a halott lábaihoz tesznek egy tányért a földre, amelyben gyertyát égetnek, és ezt a búcsúztatást követően Isten nevében a deáknak adják. A búcsúztatót követően a legközelebbi rokonok a koporsót körbeállva, arra ráborulva elsiratják a halottat. A halottas szekérre előbb deszkákat tesznek, amelyeket „festékessel”, színes gyapjúból szőtt terítővel takarják le, és erre teszik a koporsót. A járomra egy „kendezőt” kötnek, amit a temetést követően levesznek, és Isten nevében adják a szekér tulajdonosának. Ugyanígy a szekér oldalára is annyi kendezőt erősítenek, ahányan segítenek a koporsó vitelében, és ezeket a kendezőket a temetés után a koporsóvivőknek adják. A feszületet és a lobogókat („keresztet”) a keresztelési rokonságból vagy a szomszédságból kiválasztott személyek viszik, akik fizetségként a lobogókra kötött kendezőket kapják Isten nevében. Klézsében úgy fogalmaztak, hogy a lobogóvivő „nemzetségbelije”, távolabbi rokonsági kapcsolatban levő vérrokon lehet. Lábnikban egy, Diószényben két, a halottal azonos nemű személyt kérnek fel az utolsó éjszakán tartott virrasztáson, hogy legyenek „keresztvivők”, és a virrasztás alatt – a halott után maradt egy-egy rend, Isten nevében nekik adott ruhával – tetőtől talpig felöltöztetik őket.

A halott gyermeket Szent Mihály lován viszik a temetőbe, pár hónapos gyermek koporsóját pedig a keresztanyja vagy keresztapja viszi a kezében vagy „a hánya alatt”. Fialat temetésekor Szent Mihály lovára a halottvivőknek Isten nevében szánt kendezőket erősítenek, amelyeknek a sarkába gyakran kötnek egy-egy fémpénzt. A halottas menet élén a feszületet, ezt követően „négy rend keresztet”, azaz a lobogókat viszik, ezek után megy a pap majd a falubeliek, akiket a halottas szekér követ. Koporsó szállítása-skor a legközelebbi rokonok fel szoktak ülni a szekérre a koporsó mellé, és útközben ott siratják a megboldogultat. A szekeret vagy a Szent Mihály lovát a rokonok, a hozzátartozók kísérik. A halottas menet a templomnál megáll, ahova beviszik a koporsót és onnan a gyászmise megtartása után mennek tovább a temetőbe. Pusztinában elmondtak olyan esetet is, amikor idegen halottat vittek át a falun, vagy valaki kórházban halt meg és

onnan, „*idegenből*” hozták haza. Ilyenkor megálltak a falu határánál azért, hogy valaki bemenjen a faluba a harangokat meghúzatni. Úgy vélik, hogy a harangozás elmulasztása esetén elverné a jég a falut.

Legény vagy leány halálakor a halott temetőbe kísérése során olyan mozzanatok kerülnek sorra, amelyek a haláleset miatt elmaradt lakodalomra utalnak.⁵⁷ Fialat temetések a falubeli legények, leányok gazdagon felvirágozzák, télen örökzöldekkel, színes kendezőkkel feldíszítik a halottat szállító szekeret vagy a Szent Mihály lovát. A koporsót a legény- vagy leánytársak, valamint a keresztszülők viszik a szekérig, majd a szekértől a sírgödörig. Házasságkötés előtti este a menyasszony barátnői közösen készítik el a lakodalmas menetben vitt virágospálcát. Halálesetkor ugyanazok készítik el a temetést megelőző este a virágospálcát, akik a lakodalomra is elkészítették volna. Pusztinában két személyt kérnek fel a vőfély szerepének elvállalására, akik kezükben egy-egy virágospálcával kísérik a koporsót. Klézsében szintén két vőfély megy a halott mellett, akik közül az egyik a halott magasságával azonos hosszúságú virágospálcát, a másik a lakodalomba híváskor használt „*hívogatópálcát*” viszi. Ez utóbbi tetejére a vőlegény kalapját teszik. A két vőfély a szekér egyik, illetve a másik oldalán kíséri a fiatal halottat, őket követik a falubeli lányok közül beöltöztetett koszorúslányok. Lábnikban négy lány nyoszolyólánynak öltözve, kezében egy-egy virágos nyoszolyópálcával kíséri a szekeret. Idősebbek arra is emlékeznek, hogy fiatal temetések ugyanúgy lövöldöztek a halott házból való kivitelekor, mint esküvő alkalmával a templomba induláskor, illetve a koporsó gödörbe eresztését követően ismét lövöldöztek, mint templomból kijövet az esküvő után.⁵⁸ Diószényben két virágospálcával és zenével kísérik a fiatal halott koporsóját: „*Virágospálcát es csinálnak. Mikor mi voltunk leányok eljöttek a leányok este (...) meddig nyírásza, holnap ha van a menyekező, akkor ma este gyűlnek a leányok, táncolnak, teszünk asztalt, az a fülke estéje, s akkor csinálják a virágospálcáját. Mikor halott van, mind csak este csinálják. Mikor eljő a deák, hogy másnap temessék, akkor csinálják. Leányok mennek maguktól a halotthoz, nem kell hívás. A virágospálcát aztán viszi egy leány egyik felől, s viszi egy másik felől. Azt betűzik oda a keresztje mellé.*” (D./F.M./1936).

Magyarfaluban szintén két virágospálcát készítenek a fiatal halottal hasonló kórú lányok, gyermekhalott esetén pedig gyerekek. A hat vizsgált moldvai faluban legény temetések egy lányt menyasszonynak, „*nyírásának*”, Diószényben egyes esetekben leány halálakor vőlegényt, „*nyírelt*” öltöztetnek. Azokban az esetekben, amikor a megboldogultnak a ha-

⁵⁷ Lásd még: Kos 1997., Szatmári 2001.

⁵⁸ Vö. Szendrey 1937.: „A székelyeknél még a múlt század első felében is szokásos sírba lövésre mutatnak a halott körül szerteszét talált nyílhegyek.”

lálesetet megelőzően nem volt menyasszonya, illetve vőlegénye, a felöltözésre megkérnek valakit a legények vagy leányok közül. Diószényi elbeszélés szerint a felkérés bizonyos mértékig családba fogadásnak is számít: *„Legény meghal, csinálnak nyirászat, leány meghal csinálnak nyireit. Ha legénynek vót szereteje, akkor az, s ha nem vót, akkor mást. Megkérlik, hogy akarja-e, felöltöztessék. Melyik leányt felkészítik, a legénynek az anyja ad a leánynak valamit Isten nébe, minthaamenye lenne.”* (D./F.M./1936.).

A temetőkaputól a sírig az erre felkért hat személy, lehetőleg keresztyerek, unokák a Szent Mihály lován vagy a vállukon viszik a koporsót. A sírgödörnél a pap imádkozik a halottért, majd beszenteli a koporsót, amit csak ezt követően zárnak le. A koporsó lezárása előtt a legközelebbi rokonok siratózva búcsúznak a halottól, és az sem ritka, hogy a koporsó leszögelése előtt megcsókolják búcsúzóul az elhunytat. Asszony temetésekor a koporsó lezárása előtt kigombolják az ingét: *„... ne legyen bebonogolva, hogy elmaradott az ember, tudjon megházasodni.”* A halott arcáról és lábáról a szemfedélvásznat visszahajtják: *„...legyen kitakarva, hogy lásson. S nem a lábánál így behajtvva, hanem kifedve, hogy mikor lesz a feltámadás, tudjon lépni.”* (Mf./Gy.Gy.R./1916.).

A koporsót, lezárása után, kötéllel és vászonnal eresztik le a gödörbe. A kötelet és a vásznat a koporsó alá, a halott fej- és lábárszéhez teszik, majd a leeresztés után kihúzzák alóla. A sírgödör betemetését követően a halott hozzátartozói közül egyvalaki a sírhant fölött átnyújtva adja Isten nevében a vásznat a sírásóknak, akik később annyi fele vágva osztják el egymás között, ahányan a sírt ásták. A koporsó leeresztésekor használt vászonnak fizetségen túlmutató szerepe is van azokban a falvakban, ahol a halott kivitelekor nem terítenek pallóvásznat. A halottas rítusokban a vászon a lélek tartózkodási helyeként (mint „lélekvászon”) szerepel, a Szerettől keletre fekvő három faluban pedig „pallóvászonként” alkalmazva a lélek számára a földi világot a túlvilágtól elválasztó vízen az átjutást könnyíti. A koporsó leeresztésekor azokban a falvakban hangsúlyozódik a vászon felhasználásának utóbbi, a lélek túlvilágra jutását segítő szerepe, ahol nem terítenek pallóvásznat: *„Vásznat ott szoktak tenni, mikor eresztik bé a gödörbe. Csak a rományok teszik így az utcán a vásznat, nálunk nem, csak ott a gödörbe, mikor eresztik bé.”* (Le./F.K./1936.). A halott temetőbe kísérésekor a ház küszöbe, a kertkapu, a temetőkapu után a sírgödör az utolsó stáció, a sírgödörbe leeresztett holttest végérvényesen elkülönül az élőkől. Az egyes csángó falvakban élők elbeszélései alapján feltételezhető, hogy az elsősorban ortodoxokra jellemző pallóvászonhoz hasonló, a lélek túlvilági útját könnyítő szerepet töltheti be a koporsó vászonnal történő leeresztése is. A két eljárás között a különbség abban mutatkozik meg, hogy a menetben a koporsót viszik át a vászon fölött, a koporsó sírba eresztése-

kor pedig a vásznat húzzák át a koporsó alatt, majd ezt követően mindkét esetben a vásznat Isten nevében odaadják.

A sír fölött Isten nevében átadott vászonzhoz hasonlóan egyes elbeszélésekben említésre került, románokra jellemző szokásként, a sírásóknak fizetségként szánt kakas sír fölötti átadása. A katolikus csángók a temetőben nem, helyette a tort követően adhatnak fizetségként kakast vagy tyúkot a sírásóknak.

A sír behantolását követően a temetés összes résztvevőjét a kapuban a halott közeli rokonai szólítják meg: *„Tessék visszajöni [a torba]!”, „Jöjjenek az asztalvetésbe!”*. Azokban az esetekben, amikor a háznál valamilyen okból nem rendeznek tort, a temetőkapuhoz visznek ételt és italt, amiből Isten nevében mindenkit megkínálnak. Kosarakban, de az sem ritka, hogy szekérral viszik az osztogatásra szánt kalácsot, perecet, *„piskót”* (süteményt), *„kovricsot”* (kicsi perecet) és pálinkát. Pusztinában olyan esetekről is beszéltek, amikor a sír mellett kínálták meg itallal a résztvevőket, akik az ital elfogyasztása előtt a sírra csepegtettek belőle. Nem ritka eset, hogy a temetőkapunál akkor is osztogatnak Isten nevében kalácsot, egy pohár pálinkát, egy szál gyertyát, ha a halottas háznál tartanak tort: *„Akkor es adják, ha tesznek tort, met nem mindenki tud eljöni.”* (P./Sz.Gy./1919.).

4.7. A HALOTTI TOR

„... ha valaki meghal, utána tort kell tenni, hogy legyen neki a másvilágon. A régiektől es így hallottam.”
(Bálint Péterné – Szárász, sz.1914. Pusztina)

A halotti tort Pusztinában, Lészpeden és Diószényben legtöbbször *„asztalvetésnek”, Klézsében „komondárnak”, Lábnyiban és Magyarfaluban „práznnyiknak”* nevezik, de mind a hat faluban az első és egyben legelterjedtebb elnevezés mellett a másik kettő is előfordul, illetve értik azok jelentését. A tor előkészületeiben a halott legközelebbi rokonai nem vehetnek részt, csak szervezhetik, irányíthatják a munkákat. A kereszteleési rokonság, szomszédság köréből az asszonyokat az ételek elkészítésére, a férfiakat a torhoz szükséges asztalok, padok elkészítésére kérik fel: *„...»Kied komámasszony, holnap főjék meg az ételt!« Az asszonyok összegyűlnek, megcsinálják, s két asszony megfőzi ott a háznál. Galuskát s szupát. Borcsot.”* (L./B.Kl./1944.). A torra galuskát, *„édeslaskát”, „savanyúlaskát”, savanyúlet, pitánt, pénteki napon „faszulykát”* készítenek. A pitán helyett az utóbbi időben egyre többször boltban vásárolt kenyeret tesznek az asztalra. Az étel elkészítését, annak mennyiségétől függően

gyakran már a temetés előtti napon elkezdik, majd a munka végétével „megtisztelik a galuskatöltőket”. Távozásukkor a házban vagy a kapunál Isten nevében egy szelet kenyeret és egy pohár pálinkát adnak nekik jelképes fizetségként.

A férfiak a temetés ideje alatt egyrészt szétszedik a ravatalt, másrészt előkészítik a torra azokat a hosszú asztalokat és padokat, amelyeket jó időben az udvaron, rossz időben a házban állítanak fel. Magyarfaluból Egyházaskozárra áttelepült idősebb beszélgetőtársam emlékezett olyan esetre is, amikor a toros ételeket nem asztalokra tették: „A földön tették azt, nem asztalokra, mint itt. Elterítették olyan hosszú szőnyegeket, milyen hosszú asztalokat akartak. Szalmát hintettek a földre elébb, akkor azt a szőnyeget szépen reáterítették, raktak körbe ilyen nagy rönkfákat, arra ültették az embereket. Más falukba es így csinálták, így Klézsébe, így Diószénybe, sok faluba vót így.” (Mf.–Ek./L.Is./1902.). A Baranya megyében élő csángók nem tartanak a moldvai szülőfalujukra manapság is jellemző tort: évtizedek óta boltban vásárolt kalácsot és italt adnak Isten nevében a temetést követően azoknak a résztvevőknek, akik ismerik a szokást. A házhoz csak a távolról érkezetteknek hívják el, akik gulyáslevest, az idősebb házigazdától pedig galuskát kapnak. Ezzel szemben a moldvai falvakban napjainkban sem ritkák az olyan torok, ahol ötszázan vesznek részt. Pusztinában a Mórinc testvérek 1992 októberében temették el édesanyjukat, és az ezt követő toron is több százan voltak. A tor nagyságát jól érzékelteti az az elbeszélés, ami az ételkészítéskor felhasznált nyersanyagok mennyiségéről szól: „Péntekre esett a temetés, s azt nem lehet, hogy egy kicsi asztalt, valamit ne tegyünk neki. S ha zsíroval van, meg hússal a tor, nem lehet eltenni, [a temetést] elhagytuk szombatra. Pénteken délbe többet nem húzta meg a harangot. Öt-hatszázan vótak. Galuskához vót tizenöt kila vereskásánk, vót száz kila káposztánk, tíz kila hajma, tíz kila csiperuska, s vajh hat kila zsír. Csak a galuskához. Leveshez vettünk negyven kila húst az egész torra, még három tyúkot elvágjunk, vót közel negyven kila laska, melyből csináltunk édeslaskát es. Húsz kila egyiknek, húsz kila másiknak. Galuska vót, savanyúlé s édeslaska. Pálinka vót száz liter.” (P./M.M./1949.). Magyarfaluban 1995 júliusában részt vettem Fodor Katrina, 69 esztendősszony temetésén, és meghívtak a torba. A temetésről érkezőket az udvaron már két megterített, házilag ácsolt hosszú asztal fogadta, ugyanolyan hosszú padokkal. A galuskát a főzés irányítására felkért szomszédasszony konyhájában készítették el, a savanyúlét az udvar egyik sarkában felállított kondérban főzte két másik szomszédasszony. Fodor Katrina haláláig férjével a ház nyárikonyhájában lakott, ezért konyhájukat nem használhatták főzésre. A torra érkezők „Isten bocsássa bűneit!” köszönéssel léptek be a kapun, amit a háziak fogadtak: „Bocsássa Isten!”.

Tor alkalmával általában a férfiak és az asszonyok külön ülnek le. A résztvevők számától függően az asszonyok ülnek le az „első rendben”, vagy ha kevesebben vannak, akkor az asszonyok az asztal egyik, a férfiak a másik oldalánál helyezkednek el. A közeli rokonok a második vagy utolsó „rendben” ülnek asztalhoz. A torra érkező gyermekek szüleikkel, nagyszüleikkel együtt, vagy egy hátsó asztal végénél helyezkednek el. Az udvar hosszában elhelyezett asztaloknál az utca felőli asztal kapuhoz közelebbi vége számít főhelynek, ami a deákat illeti. Lészpeden az említett asztal végénél a deáknak külön kicsi asztalt készítenek: a földre vert négy karóra erősített asztallapot fehér papírral és terítővel takarják le. A már említett, Magyarfaluban 1995 júliusában elhunyt Fodor Katrina halotti torán az első rendben, a hallotthoz fűződő rokonsági kapcsolataik alapján az asszonyok ültek asztalhoz. Pusztinában a torra szánt ételeket a deák érkezésekor kezdik az asztalokra hordani az első asztal mindkét végére, a többi faluban a deák felőli részre, az asztal sarkára egy külön tál ételt tesznek, ami a „hóté az imádság alatt”. Klézsében, Lészpeden, Diószényben, Lábnyiban és Magyarfaluban az ételhordás alatt a résztvevők a deákkal együtt imádkoznak, és ezt követően ülnek le. Pusztinában az étkezést követően mondják azt az imádságot, amiben az elfogyasztott ételt a név szerint említett halottnak ajánlják Isten nevében. Az étkezést követően mindenkinek egy darab kenyeret, illetve szeletelt vagy hagyományos formájú, kerek kalácsot, valamint egy szál gyertyát adnak. A gyertyákat meggyújtják, és azokat kézben tartva imádkoznak és énekelnek a deák vezetésével a halott lelki üdvéért. Az Isten nevében – imádsággal és énekkel – ajánlott és elfogyasztott ételről úgy tartják, hogy abból a túlvilágon a lélek részesedik. Ezzel magyarázható az a törekvés, hogy a toron minél többen vegyenek részt, ezért az sem ritka, hogy tor közben még az utcán járókat is behívják az asztalhoz. A toron a léleknek szánt étel eljuttatása közvetett módon, Isten nevében való felajánlással, illetve közvetlenül is lehetséges. A lélek étellel, itallal való közvetlen ellátása a moldvai csángóknak azon a hiedelmén alapul, hogy a lélek a tor ideje alatt köztük van. Diószényben úgy mondják, hogy a lélek „visszajő a komondárba, timénfüst érződik”, Magyarfaluban „dobogtatott”, így köszönte meg az érte adottakat. A tor ideje alatt jelen levő lélekről azt gondolják, hogy közvetlenül is részesedik az ott elfogyasztott ételekből. Pusztinában az asztal sarkára tett ételre azt mondják, hogy „az a halotté az imádság ideje alatt”. Klézsében, Lészpeden, Lábnyiban, Diószényben és Magyarfaluban azt is elmondták, hogy a köztük levő léleknek a toron elfogyasztott étel felszálló párája jut, abból közvetlenül részesedik: „...a hótnak külön nem tesznek. Ott van összesen, az a pára az övé, mi a komondártól menen fel, az az övé. Kiteszik a meleg ételt, menen a pára, ők abból esznek, a párából. Léleknek a párája kell, az használ. Népség eszi mi van, aztán köszöni meg, Isten fizesse, Isten juttassa

Péternek, Jánosnak, ahogy híjják.” (K./V.A./1915.). Az étel párájából való részesevé a léleknek a lélek – pára megfeleltetésen alapul, aminek megfelelője más népeknél is megtalálható. POCS Éva a kenyér halottkultuszban betöltött szerepéről az ukránokkal kapcsolatban írta a következőket: „Az ukránok egy friss kenyeret kétfelé törnek és az ablakba teszik. A kiszálló gőz a halottaké. A temetés utáni ebéden forró kenyeret esznek, amelyet csak törni szabad, hogy a gőz szabadon kiszállhasson.”⁵⁹

A toron elfogyasztott ételből részesevé léleknek italt is hasonló módon juttatnak. Az étkezés után minden résztvevőnek bort töltenek, amit megköszönnek: „*Adjon az Isten részt a hótaknak minden cseppecskéből!*”, majd a földre csepegtetnek belőle, elfogyasztása után pedig azt mondják: „*Isten fizesse, essék érte!*”. Az ital esetében is megfigyelhető a lélek számára juttatás módjának kettőssége: közvetlen módon a földre csepegtetéssel, közvetett módon az Isten nevében történő ajánlással. Az étkezést követő közös ima és ének után a résztvevők hazaindulnak. A távozóknak a kapuban Isten nevében egy szelet kenyeret, kalácsot és egy pohár pálinkát adnak. Pusztinában a tor végén a megmaradt ételből is adnak a távozóknak.

A tor végén, a kapunál adott étel és ital a temetéshez szorosan kapcsolódó tor lezáró mozzanata. Ezúttal a halottas ház kapuja az átmeneti rítusok utolsó helyszíne. A halott kivitelekora a ház küszöbéhez, a ház kapujához, a temetőkapuhoz kapcsolódó szokáscselekvéseket követő temetés az eltávolítás végérvényes és visszavonhatatlan ténye. A távozóknak a kapunál átadott jelképes kenyér és pálinka a lélek ellátását szolgáló tor lezárása. A temetési előkészületekben, a temetésen és a toron résztvevő személy a kapun kilépve visszatér a hétköznapiakba, a kapun belül maradó hozzátartozó számára pedig elkezdődik a gyász, az átmeneti rítusok szempontjából várakozásnak számító időszak.

A család számára a tor végeztével még nem zárult le a temetés napja. Klézsében a torra készített ételeket egy-egy tállal, egy kicsi kancsó vízzel és egy szál gyertyával együtt elviszik valamelyik falubeli szegény asszonynak, akinek Isten nevében adják. Magyarfaluban lepedőt, párnát, a halott után maradt ruhából egy rend ünneplő és egy rend hétköznapi, teljes öltözetet adnak „*le csorábig mindent!*”. Adnak ezek mellé még egy tál ételt „*kalánval, furkulicával [villával]*” és bort egy falubeli rászorulóknak, aki a halottal azonos nemű, és nála egy-két évvel fiatalabb. A Baranya megyében élő csángóknál is egy ideig megmaradt a ruhák és egyéb, a halott után maradt holminknak a tort követő, Isten nevében történő osztogatása. A egyes lakosságú baranyai falvakban azonban sokan értetlenül fogadták a szokást, és mivel nem voltak rászorulva, nem is várták. Ennek következtében a hagyományokat követő idősebbek gyakran találtak elutasítással:

⁵⁹ Pócs 1982. 190.

„Most, hogy a férjem meghótt, úgy szerettem volna adaadni Isten nébe a szebb ruhákat valakinek. Ha hétköznapra is, hordják el. De már nem fogadták el. Aztán szerencsémre gyött Rományiából valaki Benke Szilviéhez, Szárászon vótak. Én átmentem, szótam, úgy örüttünk! Én akkor odaadtam azoknak a ruhát Isten nébe és szüesen elfogadta. Adtam két alsónadrágot, nem es vót a férjemen, két szép inget, nadrágot, adtam még több mindent. Meg es köszönte, hogy Isten fizesse, mer ő még nem kapott soha Isten nevébe, örütte. Ezt mind Isten nébe adtam, ahogy otthon szokták, és ott el es fogadják.” (K.–Ek./D.I./1908.).

Klézsében, Lészpeden, Lábnikban és Magyarfaluban úgy tartják, hogy a lélek a temetés napján tartott halotti tort követő éjszaka még visszatér a házba: „megköszöni, mit adtak érte”, ezért éjszakára ételt és italt hagynak a számára. Klézsében és Lábnikban a toron megmaradt ételeket az asztalon hagyják a léleknek. Egyházaskozáron élő lábnikiak arra is emlékeznek, hogy áttelepülésük előtt a halotti tor ételeiből egy-egy tányérba raktak, és azt egy pohár borral az ablakba tették a házban tartózkodó léleknek. A szokás olyannyira megmaradt az áttelepültek körében, hogy egy 1980-ban bekövetkezett halálesetet követően még Egyházaskozáron is hagytak ételt és italt az ablakban: „Amit főztek, azt az ételt, este mielőtt lefeküdtek, a házigazdák abból az ételből szedtek. Levesből is, káposztából is mertek egy tányérba, és kirakták az ablakba. Aszongyák, hogy éjjel a halottnak a lelke hazamegy és eszik abból, szóval a párából, az ételnek a párájából, hogy abból eszik. Evett is belőle, de nem látszott, hogy hiányzott, mer a gőz kell a lelkeinek. Italt is raktak ki, vót bor, vagy mit attak, raktak ki pohárba, és ez így vót. Apukám meghalt tavalyelőtt, és ott is raktunk így.” (L.–Ek./B.Gy./1947.). Magyarfaluban napjainkban is tesznek az ablakba galuskát, hogy annak a gőzéből a visszatérő lélek részesedjen. Lészpeden az éjjel visszalátogató léleknek egy szelet kenyeret és egy pohár vizet készítenek az ablakba. A halál beálltával elkezdődő gyász a temetést követő éjszaka elmúltával már csak az elhunyt személy családtagjai, hozzátartozói számára folytatódik. A temetési előkészületekben, a temetésen és a toron résztvevő szomszédok és falubeliek élete a torról hazatérve visszazökkennek a megszokott kerékvágásba. A családtagok több-kevesebb ideig gyászban vannak, mely idő alatt különböző tennivalók és tilalmak határozzák meg mindennapjaikat.